

Тема: Мораль та інші форми суспільного життя. Головні соціальні функції моралі

1. Мораль як діяльнісно-практичне відношення до світу

Сутність моралі виявляється у *відношенні*. Воно утворює специфічно людську творчу здатність: здатність моральної взаємодії зі світом; суспільність людини визначається небайдужістю, що опредметнюється в мисленні та практичному формуванні дійсності. Якісна визначеність названого процесу найяскравіше втілена в творенні специфічно людського простору життєвості. Предметне формування, прообрази якого відсутні в природі, відображає своєрідність людських потреб. За створеною людьми "другою природою" стоїть світ специфічно людських творчих взаємодій. Природа їх *моральнісна*. Справді, навчившись регулювати стосунки в спільноті шляхом дозволів і заборон, людина підпорядкувала життєво-біологічну енергетику *духовній*. Остання виражена у здатності утримувати в своєму інтересі інтерес інших, виходячи з потреби в іншій людині. Інша є необхідне для духу джерело його живлення. Суттєвість інтересу визначає безумовність дотримання зв'язків. Саме такий сенс має злагоджене поєднання зусиль для творення фізично та психічно сприятливих умов виживання. Переваги, що їх дає спільне виживання, витискають у глибинні шари психіки тваринні інстинкти. Натомість приходить розуміння *іншого* як *умови* власного життя, а отже, свідоме уникання незлагоди. Тобто, у діяльності творення життя (практичного) людина творить *духовність* життя: вчиться діяти як *свідомий* суб'єкт вибору. Вона пригнічує в собі вибухи дратівливості, неприязні до інших тощо. Це специфічно людська діяльнісна здатність.

Уникання вчинків зі страху їх можливих негативних наслідків як переведення їх в іншу якість: у свідоме творення стосунків приязні — явище творення людяності життя.

Це стосунки, в яких наявна міра людського відношення. Бути людиною і означає діяти по-людськи, тобто згідно з *міркою*

людяності. Останнє покладає в собі єдність особливого та всезагального. В діяльності творення духовних зв'язків *цей* принцип конкретизується в діалектиці "Я" і "не-Я". Інша людина за родовою ознакою — така сама, як і Я. Ми з нею сутнісно споріднені. Однак вона одночасно є певне відмінне від мене — інше Я. Вона цінна для мене саме цією "іншістю", завдяки якій моє Я може поглиблювати та удосконалювати себе, зростати в своєму Я, відсвічуючи безліччю інших Я. Несучи в собі світ інших, суб'єкт моральнісної діяльності вчиться розуміти інших. Пройшовши через почування суб'єкта, чужий досвід трансформується в особистісний, збагачується світом індивідуального Я-буття. Інакше кажучи, поза творенням досвіду стосунків у моральних взаємодіях самі стосунки — їх якісна визначеність — стають неможливі. Лише вбираючи досвід *людського* відношення, утверджуючи його як реальність власного життя, людина визначається як *людина*.

Отже, суспільність людини найбільше відображається в моральній діяльності — у безпосередньому способі освоєння суспільного життя. Суспільність як наслідок специфічно людської життєвості складається в ній і реальністю своєю виявляється в суб'єктах життєвості у формі постійних духовних та духовно-практичних взаємодій. О. Фортова, визначаючи суть специфічно моральнісної діяльності, пише: "Осмислення моралі як способу безпосереднього існування суспільної сутності людини, способу її присвоєння безпосередньо у відношенні до іншого як до людини, дає право розглядати цю діяльність як процес, в якому виробництво людяності здійснюється в розвитку індивідуальної моральної свідомості до моралі і є шляхом усупільнення, перетворення людини" [11, с. 127]. Навіть тоді, коли моральність втрачає виражену людяність взаємодій, стосунки не втрачають своєї сутності: творення специфічно людського життя. Відхід від ідеалу моральності засвідчує лише, що моральність перейшла в свою протилежність — аморалізм. У такому разі стосунки утримуються не доброю волею, не внутрішньою потребою, а зовнішніми регулятивами, що "працюють" на збереження суспільності життя (хоча б у відчуженій формі). Скажімо, право не

удосконалює стосунки, а лише коригує їх, зберігаючи усталені засади суспільності. Удосконалення їх здійснюється в діяльності відношення, де *метою* є інша людина. Творення взаємодій, що утверджують у людині її людські якості як вищу цінність у прямих, невідчужених формах, — це і є моральна діяльність у формі творчості. В ній інша людина набуває сенсу мети і разом з тим є засобом (у духовно-творчому, а не практично-корисливому значенні поняття "засіб"). Неінституціональний характер моралі засвідчує її сутність: живого процесу творення людяності в кожному з моментів взаємодії людини зі світом.

2. Соціальні функції та ціннісний зміст моралі

Сучасна етична теорія ґрунтовно дослідила проблему функцій моралі. Вона, до певної міри, навіть абсолютизувала цей аспект феномена моральності на підставі витлумачення моральних вимог як ідеального уособлення ідеї моральності. Суб'єкт життєвості був осмислений при цьому не як *суб'єкт моральності*, тобто не як її творець, а переважно як об'єкт регулятивного впливу норм і вимог.

У навчальному посібнику "Марксистская этика" щодо місця моральної регуляції в житті говориться: "Моральні підвалини суспільного життя виражаються в упорядкованій *системі моральнісної регуляції*, що охоплює як об'єктивну, так і суб'єктивну площину буття людини" [8, с. 108]. Функціональний підхід до моралі відображає певні тенденції в суспільному житті. Він розглядає мораль переважно в її "оберігаючій" функції: як засіб "утримання" стосунків у межах, що усталилися. Як говорить К. Маркс, "урегульованість і порядок є саме1. формою суспільного зміцнення цього способу виробництва і тому його відносної емансипації від просто випадку і просто сваволі" [7, с 328]. Творчість стосунків при цьому бачиться як "свідомий вибір" у межах конкретних (пропонованих) обставин. Тим самим підносяться до рівня ідеальних реально існуючі стосунки. Функціональний

підхід розглядає цінність моралі у трьох головних аспектах її вияву: регулятивному, пізнавальному та виховному.

Справді, мораль є джерелом регуляції стосунків, оскільки закріплює досягнутий рівень уявлень про морально цінне. Взята у цій своїй функції, вона "типізує" поведінку, забезпечуючи зовнішню сторону дотримання. Ці межі відповідають переважно поняттю "етикетна поведінка", "належна поведінка". Тою мірою, якою зовнішнє і внутрішнє, форма і зміст стосунків не співпадають, розуміння моралі як засобу регуляції мало що пояснює в механізмі творення людяності життя. Моральні стосунки в спільноті формують у свідомості особи образ належної поведінки. Оформлена образом належного, життєва енергетика кожного з суб'єктів життєвості створює певну атмосферу приязні (або видимість її) в стосунках. К. Лоренц визначав цей феномен як "ритуалізовану поведінку". У випадку несуперечливості вимог суспільного середовища уявленням особи про належне та особистісно бажане, вона в стосунках дотримується тих вимог. Більше того, вироблені уявлення здатні входити в глибинні структури свідомості, визначатися як складова світоглядних переконань. Однак сприйняття реально наявного в стосунках як ідеального здатне спричинити внутрішню самодостатність. Це накладає обмеження на стосунки, не даючи їм розгортатися у бік творчості. Певним гарантом соціальної злагоди є об'єктивовані форми моральності: громадянське суспільство, держава. Вони закріплюють вимоги дотримання належної поведінки творенням суспільної думки, що стимулює злагоду, формує бажані моделі стосунків. Окрім того, вони опирають свої вимоги на закони в разі вираженої асоціальності поведінки. Регулюється виконання законів відповідними адміністративно-правовими соціальними інституціями. Тою мірою, якою закони не суперечать моральним поняттям, вони сприяють творенню і утриманню соціальної злагоди, хоча як відчужена форма існування суспільності, вони не формують моральної свідомості.

Питання моральної регуляції набуває сутнісної визначеності за умови, що має місце *внутрішня* регуляція, і що суб'єкт визначається уставленні до себе

як свідомий суб'єкт морального вибору. Мова при цьому іде не лише про межі "пропонованих" обставин. Як правило, в цих межах найчастіше достатніми є усталені норми, традиції, звичаї тощо. Вони не створюють підстав для творчого вибору вже тому, що *репродукують* стосунки, дії, вчинки, форми яких окреслені традицією, сприйнятні й виконуються саме тому, що не дають підстав для внутрішнього конфлікту. Але вони відображають і своє інше, а саме те, що не спонукають або мало спонукають усвідомлений моральний вибір. Це зумовлене наявним тлом суспільності. Воно створюється безпосередньо в стосунках і дає відчуття психічної комфортності існування. Проблема вибору набуває актуальності, коли йдеться про *суттєві* сторони стосунків, що не вкладаються в освоєні і усталені в звичаях та нормах способи їх творення. У виборі відкривається міра людяності його суб'єкта, людська спроможність особи. Ситуація вибору завжди ставить особу перед необхідністю діалогу з собою, навіть якщо він має нерозгорнутий характер, а вибір виглядає безальтернативним і безконфліктним. Діалог із собою включає механізм совісті, що дійсний, передовсім, як засіб перевірки власних можливостей, а отже, здійснюється у формах саморефлексії. У статусі суб'єкта морального вибору особа здатна виступати найсуворішим суддею власних намірів та вчинків. Ця "регуляція" значно цінніша для усупільнення життя, ніж регуляція у вигляді "громадської Думки", особливо коли вона розійшлася з інтересами особистості.

Суб'єкт свідомого морального вибору є носієм розумної волі та бере активну участь у становленні морального відношення до світу в формах, що не суперечать ідеалу суспільності. Свідомий вибір засвідчує наявність свідомого освоєння моралі та об'єктивацію її вимог у змісті діяльності. Лише в такому сенсі слушно говорити про "регулятивну функцію моралі як об'єднавчу" [10, с 53].

Мораль як предмет *пізнання* досягає об'єктивації в діяльності особи. В такій своїй функції вона не лише "орієнтує" в дійсності, але є джерелом саморозвитку — сходження від рівня історично-конкретного до всезагального.

Тому про пізнавальну функцію моралі доцільно говорити в плані пізнання її цінності для творення сутнісної визначеності стосунків з привілею людини почуватися суб'єктом моральності, тобто почуватися справді людиною.

Важливим джерелом забезпечення функціонування моралі як живого процесу її творення в стосунках є моральне *виховання*. Наголосимо, що мова йде не про виховний процес як такий, а про творення моральності в моральнісних взаємодіях спілкування. Це живий обмін людськими сутнісними силами, в якому світом одної особистості запалюється, надихається і організується світ іншої.

Стосунки, що мають невідчужений, неформалізований характер, виявляють сутність процесу саме як моральнісного. Суб'єкти спілкування взаємодіють предметно, оскільки у виховному процесі відбувається передача і сприйняття досвіду стосунків, тобто створюється атмосфера суспільності.

Конкретизованою її формою є передача досвіду входження в поле людських знань, творення уміння та потреби пізнання. Вчитель є носієм освоєного досвіду спілкування, що виявляє себе як моральна культура — як сконцентований у суб'єкті досвід людяності. Тому він набув об'єктивованого в образі та втіленого в практиці стосунків індивідуально-неповторного вияву людяності. Саме тому він цінний для апробації здатності моралі "творити" неповторну людську особистість. Це вияв всезагального в індивідуальному. Принаймні таким є ідеал особистості, яку можна назвати Вчителем. Предмет пізнання, що стає підставою для небайдужості, формує собою зміст відношення, суттєво впливає на його якість. Скажімо, предмет, що духовно підносить людей, включених у процес сприймання та переживання його краси і змістовності, створює атмосферу загальної внутрішньої злагоди і спільного спрямування почуттів суб'єктів спілкування на утвердження якостей об'єкта. Навпаки, явища пересічні або виражено негативні розбалансовують духовні структури суб'єктів спілкування, навіть якщо їх думки і погляди на явище суттєво збігаються. У виховному процесі, що здійснюється належним способом, досвід Учителя стає джерелом творення

моральності тою мірою, якою є не декларуванням цінності моралі, а виявляє себе у формах *морального* ставлення до предмету викладання та до суб'єктів сприймання. Зміст наукового знання набуває морального забарвлення, коли він виявляє свою визначеність як істина, добро і краса. Скажімо, зміст наукових знань у педагогічному процесі завжди опосередкований для учнів образом носія цього змісту — вчителя. Невиразність його особистості присутня у кожному з її проявів. Відповідно репродукується невиразність у стосунках, байдужість до знань тощо. І навпаки, яскрава особистість відсвічує багатством граней в стосунках з вихованцями, вдало уникаючи формалізму, стереотипів у підходах до творення ситуації спілкування. Знання, що несе вчитель, зігріті його небайдужістю. Вони є наслідком особистісно пережитого пошуку істини, а отже укладені в яскраві, доступні, і тому легко засвоювані форми.

В атмосфері стосунків, де поняття "ділове спілкування" здійснюється у вигляді творення моральнісних взаємодій, моральністю осягається увесь процес: зміст знання, спосіб його передачі, спосіб відношення до нього суб'єктів сприймання — учнів. В атмосфері моральності і завдяки їй задіюється моральнісний потенціал вихованців. Наявна в дитині потреба злагоди стосунків, гармонії спілкування розвиває та удосконалює її психічні та інтелектуальні структури.

Отже, моральне виховання — це явище введення суб'єкта Життєвості в поле людських стосунків, тобто поле творення Духовних зв'язків. Усе, що складає специфічно людське життя, як уже було сказано, є наслідком творчих взаємодій людей — творення ними суспільності життя. Освоєння стосунків Шляхом безпосередньої участі в їх творенні формує і впорядковує духовні структури людини, визначає здатність *бути людиною*. В моральному вихованні методологічно плідним є діалектичний зв'язок моральності виховної мети та моральності засобів.